

A magyar Múzsza amneziája

Az idei JAK Tanulmányi Napok második ülésének - meglehetősen tágan és lénán megadott - tárgya: Irodalom és hagyomány. Úgy gondolom, bármilyen kockázatos is, vegyük adottnak és tudottnak »az irodalmat« (mint amelynek határa intuitíve világos; azaz tegyük úgy, mintha világos volna), és fordítsuk figyelmünket az utóbbira, »a hagyományra«! S azonnal tegyük hozzá, e fogalom használata, különösen ebben a formában: „a hagyomány”, számomra, az irodalmi formák történése számára riasztó és használhatatlan, kiejtése már-már tabu. Mert e kategória, így, egyes számban, az elmúlt közel fél évtized idején életveszélyesen összekapcsolódott egy másik, szintén egyes számban használt kifejezéssel (»az érték«), valamint egy utánozhatatlanul karakteres intonációval (mély lélegzet, ellágyuló hang, lassított beszédmod) és vizuális segédjelekkel (úgy mint ég felé fordított tekintet, merev tartás, esetleg feltartott mutatóujj). Szemléletemben »a hagyomány« nem létezik, csak hagyományok vannak, gigantikus tömegben, s e hagyományokat semmiképp nem kapcsolom össze bármilyen módon megalapozott érték kategóriákkal. Ellenkezőleg: ha, akkor az egyenértékűséggel kapcsolom össze. És e hagyományokról megpróbálok nem valamely népszerű jelen irodalomelmélet nézőpontjából szólni (a próbálkozás persze eleve reménytelen), amelynek egyetlen magyarázata a teóriák agressziós természetétől való félelemben található meg.

Ráadásul és természetesen: a hagyományokat nem az irodalmi műveket körülvevő szellemi szféra megnevezett részeiként fogom fel, tehát nem beszélek azokról a képződményekről, amelyeket így jelölnek például: »a Nyugat-hagyomány«, »az Újhold-hagyomány«, »a neoavantgárd hagyománya« stb. A hagyományok számomra nem ott keresendők, ahol a kultúrára reflektáló szellemi szféra már artikulálta azokat, és ahol a hagyományok már intézményesülten jelennek meg, »őrizőkkel« és »követőkkel«, ahonnan rögtön átcúsíthatnánk az etika területére (»hűségese« és »a(z adott) hagyomány elárulói« stb.). Ezekről a dolgokról is lehet beszélni, de én ezt a discours-t, boldogan, a kultúrszociológusokra hagyom.

Szögezzük le: nem képzelhető el irodalom, vagy szűkebben: költészet anélkül, hogy ne lenne köze a hagyományokhoz. Azaz az irodalmak és a hagyományok két fogalma már-már szinonim. S mivel »a hagyomány« terminus ideológiai szempontból olyannyira megterhelt, a továbbiakban két megfeleltetést szeretnék bevezetni. Az első: irodalmak helyett ezután többnyire költészetekről (a jelen magyar költészetekről) fogok beszélni, egyszerűen azért, mert az így megjelölt szűkebb terepen ismereteim nem annyira kínosan szűkösek. A második helyettesítés már bonyolultabb. Olyan, viszonylag ritka művészetkonceptiókra szeretnék hivatkozni, melyek a művészet fogalmát nem a kifejezés, az ábrázolás, a mimészis vagy egyéb alapfogalmakra építik rá, hanem az emlékezet kategóriájára. Szimptomatikus, hogy a művészetkonceptiók e típusába tartozó szemlélet milyen kevésbé volt és van jelen a magyar művészetfilozófiai gondolkodásban. E tekintetben, azt hiszem, fontos volna újraolvasni Fülep Lajos tanulmányát *A Szellem* 1911. márciusi számában.¹ Természetesen itt a felfogások egy adott típusára kell gondolnunk, amelynek csak egyik változata a fülepi crocéanus, intuicionalista álláspont századunk elején. Én a következő formulára hivatkozom: „Toute littérature est mémoire, et code, d'une langue, et du langage”,² minden irodalom emlékezet és kód, egy nyelv és a nyelvezet. Vagy még inkább: a hagyományok a költészetekben az emlékezet és a kód szerepét játsszák, egy nyelvét és a nyelvezetét. Szerintem tehát: az, amit hagyománynak gondolunk el, nem más, mint az emlékezet működése a költészetben. Ebben az értelemben

(2. Tézis)

csak az emlékezet van, *csak* a hagyományok léteznek. Így az első bekezdés tételmondata a következőképpen módosítható: nem képzelhető el irodalom, vagy szűkebben: költészet anélkül, hogy az emlékezet ne működne benne, hogy ne lenne köze az emlékezethez.

Tényleg nem? Egy másik, régebbi és magyar költő az iméntivel ellentétes tapasztalatot fogalmazott meg.

(1. Antitézis, Arany)

Naiv eposzunk című nevezetes tanulmányában Arany nem kisebb kérdést tett fel, mint azt, hogy költészetünk betölti-e a nemzettörténeti emlékezet szerepét. Idézzük a dolgozat nevezetes intonációját! „Járd be a hazát, keresd föl a népet a pásztortüzénél és kunyhóiban, a

¹ Fülep Lajos: *Az emlékezés a művészi alkotásban*, in u.ő: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Cikkek, tanulmányok*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1974, II. kötet, 605-651. p.

² Jacques Roubaud: *Quelque thèses sur la poétique*, in: *Change*, 1970, 6. szám, 12. p.

sarlónál és lakomáin, a műhelyek és laktanyák pihenő óráiban, szóval mindenütt, hol az élet fáradoalmait költésszettel enyhíti, hol, mint egy jelesünk mondja, lelke ünnepel: fogsz hallani népdalt, édes-bájos dalt, szomorút, vígat, kedélyest, szesszenőt; fogsz hallani gyöngyös-aranyos tündérregét: de oly éneket, mely a nemzet múltjára vonatkoznék, alig. Mintha *pusztánk rövid emlékezetű Kalliopéja nem eszmélne tovább, csupán a közelebbi divat-haramiáig (...)*", írta Arany.³ Természetesen ebben a paragrafusban Arany közvetlenül és elsődlegesen az emlékezet tárgyának ürré, hiányára gondol, és csak másodlagosan magára az emlékezés hiányára. Tanulmányaiban azonban számos helyen kitér a magyar költészettörténet alapvetően diszkontinuus természetére, tehát a rövid emlékezetű kódok kérdésére éppúgy, mint a nyelv emlékezetének működés módjára (így pl. a *közölés* jelenségére. *A magyar nemzeti nyelvidomról* IV. fejezetében, rámutatva arra, hogy a jelenség ott van „a régi verses maradványokban” éppen úgy, mint „néha még múlt századbeli költőink nyelvében” is,⁴ hogy azután megalkossa például a Buda halála káprázatos inverzióit és közöléseit, a hosszú ideig jelen lévő nyelvi kódok és a felejtésellenes költői magatartás példájaként).

(2. Tézis)

Hagyományok egyszerűen nincsenek, irodalmunk az amnéziás tudat irodalma. E kijelentés messze nem annyira védhetetlen, mint amennyire első pillanatra vélhetnénk. Az amnéziás tudatnak csak egymást követő jelenjei vannak, múltjai nincsenek: ez a tudat nem szakad el valami benne élőtől, nem távolodik el valamitől, nem szegül szembe valamivel, ez a tudat egyszerűen nem ismer múltat, nem emlékezik..., maximum a tegnapi napra. De az amnéziás tudat egyben azt jelenti, és ez Arany szövegéből egészen világos, hogy valaha volt (kellett hogy lett legyen) egy bizonyos költészettörténeti múlt, az emlékezet költészetének aranykora, csak nálunk ez nem vált hagyománnyá, csak nem vált emlékezetté, csak nem alakult ki az emlékezet emlékezete. És a kijelentés már Arany Jánosnál program, részint az emlékezet működésbe hozásának, visszakeresésének programja, részint egy felejtésellenes irodalmi gyakorlat imperatívusza. De vannak-e, lehetnek-e nálunk esélyei a felejtésellenes irodalomnak?

Nincsenek, felelhetnénk, mert a múlt idő szellemi értelemben is rombolja a múltakat, egészen az eleve értelmezhetetlenségig. Ebből a szempontból igen tanulságosnak tűnik Ezra

³ Arany János *válogatott prózai munkái*, Magyar Helikon, Budapest, 1968, 194. p.

⁴ Arany János *válogatott prózai munkái*, Magyar Helikon, Budapest, 1968, 160. p.

Pound példája, engedjék meg, hogy e példa tanulságait megosszam Önökkel! Tehát a *noigandres*-exemplum: Mint ismeretes, Ezra Pound - mint T. S. Eliot és mások - rendkívüli intenzitással fordult a kulturális hagyományok Bábele felé, három centrummal: Kína, a görögség, valamint Dante és előzményei. A hagyományok fantasztikus kiterjedésű tablóján belül nála a Dantét megelőző trubadúrköltészet egyetlen részlet csupán. Oksztán nyelvi tanulmányairól így írt a XX. cantóban:

*És abban az évben Freiburgba mentem,
s Rennert azt mondta volt: „Senki, nem, senki
nem tud semmit a provanszál nyelvről, de ha igen,
hát az az öreg Lévy.”
És így Freiburgba mentem,
s a szünidő épp megkezdődött,
a diákok elrajzottak nyárára,
Freiburg im Breisgau,
és minden tiszta, ránézek, tiszta, Olaszország után.*

*És elmentem az öreg Lévyhez, és addigra 6.30,
este volt, és ő fél Freiburgon végigvonszolta magát
vacsora előtt, hogy azt a két kéziratcsíkot lássa,
Arnaut-ból, settant'uno R. superiore (Ambrosiana).
Nem mintha el tudtam volna énekelni.
És azt mondta: „Nahát mit akar megtudni tőlem?”
És én azt mondtam: ”Igen, Doktor Úr, mit jelentsen az a noigandres?”
s ő azt mondta: Noigandres! NOIgandres!
„Tuttya hat hónapot von meinem Leben
„Minten éjjel, mikor átyba mék, szólok magamhoz:
„Noigandres, nú, noigandres,
Nahát, mi a TEJFEL lehet az!”*

(Gergely Ágnes fordítása)

Amit Emil Lévy német romanista a milánói Ambrosianában felkeresett, az egy XII- XIII. századi kitűnő trubadúr, Arnaut Dániel egyik cansójának kézírata. A kézirat egyértelműen és vitán felül *noigandres* alakot ad, ez egy hapax legomenon, egy egyetlen egyszer előforduló

szó, amelyet egyedül Arnaut Danieltől ismerünk. A *noigandres* jelentését - lévén, hogy közérthetőség tekintetében a *trobar clus* Arnaut Danielje leginkább Stéphane Mallarméval rokonítható - még csak nem is sejthetjük, a közvetlen szöveggörnyezet nem segít. Valami olyasmi ez, mint a mi XVII. századunkban Rimay Jánosnál a *vízi hüvelvény*, vagy *A Rákóczi-eposzban* a kukuinikok, bár a két magyar esetben valami igen halvány sejtésünk lehet. A múlt szöveganyaga időnként mindörökre lezárja az értelmezhetőség minden lehetőségét. A jelentéselvesztés végleges, a dekonstrukciós program bánatosan lehajtja a hagyományoktól nehéz, terhes, bús fejét. A *noigandres* számomra irodalmi jelkép: a tradíció fekete lyukának jelképe. Egy újabb behelyettesítéssel kiszélesíthetjük a problémát: Hagyomány, nő, hagyomány, nahát mi a (*noigandres*) lehet az?

A felejtésellenes irodalom esélyei másutt is jelentősen gyengültek a modernizmus másfél évszázada alatt, a múlt század derekától fogva. Jószerivel eltűnt az a kvázi-közös, amit Ernst Róbert Curtius oly gyönyörően írt le *Az európai irodalom és a latin középkor* című kötetében. Munkájának epilógusában arról beszél, hogy „A szövegelemzés azt érteti meg velünk, hogy a középkort úgy kell tekintenünk, mintegy folyamatos, az antikvitástól a modern korig húzódó láncolat egyetlen szemét”. Ennek a láncolatnak a neve: európai irodalom, s Curtius épp csak utal a veszteségre, arra, hogy a láncolat a modern korig húzódik, ám ott - mint Babits Mihály egyszemélyes irodalomtörténetében is, logikusan - megszakad.⁵ Az *európai irodalom közös hagyománya*, vagy ha jobban tetszik, *az európai irodalom közös emlékezete* visszavonhatatlanul fikcióvá vált, kvázi-közös hagyomány nincs, legfeljebb magánhagyományok vannak, kvázi-közös emlékezet nincs, csak a magánmemóriák zümmögnek.

Ráadásul a magyar költészettörténet már a modernizmust megelőzően is gyakorta volt amnéziás, vagy fogalmazunk finomabban: Múzsáknak általában rövid volt az emlékezete. Ez valamiféle múltnélküliséget kényszerített rá. A XVII. századig kell várnunk, hogy Balassi Bálint munkáira alapozódva először alakuljon ki egy olyan költés, amely visszaemlékszik kezdeteire, az előző század végére, amely egy bármilyen csekély múlthoz viszonyítva is, de el tudja helyezni magát az izolált és szétszórt költői események kavalkádjában. A XVII. század előtt a magyar költői teljesítmények nem akkumulálódtak. Mintha mindig a kezdetek állapotában lettünk volna, és ezek az ismétlődő kezdések esetleges minták után, a költészetfogalmak szintje *alatt* képződtek ki.

⁵ Ernst Robert Curtius: *La littérature européenne et le Moyen Age latin*, Tom. II., traduit par Jean Bréjoux, P. U. F., Paris, 1986, 130. p.

Már régi költészetünk is igen csekély mértékben volt tradicionalista, azaz igen csekély mértékben tartotta számon mindenkori önmagát és múltját. A költészetbe mint mesterségbe nálunk nem kalapálták bele a megelőző és a kortársi összes jelentős alkotás ismeretének követelményét, mint ahogyan ez a tradicionalizmus - századokra példamutató módon - a trobarban működött.

Ezzel is összefügg az, amit Arany így nevezett: az „alap hiánya”.⁶ Hogy a magyar költészetben voltaképpen nincsenek bázisok és hosszú történetek, vagy másként fogalmazva: az emlékezet csak hosszabb-rövidebb, de nem hosszú élettartamú kódokat hívhat segítségül. Mindenekelőtt szembe kell néznünk a jól ismert problémával, azzal, hogy (nem nyelvi, hanem formális szempontból) nem tudhatni, mi is a magyar vers, mi is az a bizonyos nemzeti versidom. „A magyar nemzeti versidomot (...) olyan nagyobb egységek (főlsorok) rendszerének látjuk, amelyeket elől hangsúly, hátul lassulás határol, a bennük foglalt szótagok száma pedig épp a 16. században válik egyre meg- határozottabbá.” Körülbelül ennyi, mondja Horváth Iván.⁷ Talán ezzel a prozódiai alig-rendezettséggel magyarázható, hogy ez a versrendszer halványan tudott ellenállni más sor- és formafogalmaknak. A magyar verselés kánonja bármikor *túlságosan könnyedén* átírható volt, mert a megelőző kánon alig tanúsított ellenállást (gondoljunk például arra, hogy a múlt század első felében két alkalommal is milyen könnyűszerrel és radikálisan le lehetett takarítani az asztalt, vagy arra, hogy e század elején az avantgárd törekvések milyen erőfeszítéssel készültek a hagyományos kánonok lerombolására - és másnap reggel arra ébredtek, hogy ó jaj! sikerült). Ez viszont az új kánonok erejét (pontosabban erőtlenségét) és súlyát (pontosabban könnyűségét) is kijelöli. Tudhatjuk-e, mi, magyarok, mit jelent a költészet formális hagyományának hatalma (behelyettesítve: a költészet formális emlékezetének hatalma), ha a nyelv kódjai a költészetben rövid életű kódok? Jó, ha egy-egy sorfajtánk felmutathat száz-százötven-kétszáz évet, ami bizony kevés ahhoz, hogy már-már felbonthatatlan kapcsolatokat hozzon létre emlékezet és nyelv között. Gondoljunk csak bele! 1170 körül Lambert le Tort de Chateaudon (nem előzmények híján) használt egy olyan sorfajtat, amelyet a segítségével megszólaltatott tematikán keresztül alexandrinnak nevezünk, s amely a francia költészet alapvető sortípusává vált. S bár e sortípusnak kontinuus története van, nem azt jelenti, hogy időnként a dominanciája ne gyengült volna meg; de azt jelenti, hogy mintegy nyolcszáz esztendőn keresztül a poétikai *axe* szerepét tölthette be, viszonyítási ponttá vált, valamiféle *mértékké*,

⁶ Arany János *válogatott prózai munkái*, Magyar Helikon, Budapest, 1968, 204. p.

⁷ Horváth Iván: *A vers. Három megközelítés*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1991, 178. p.

még ismétlődő lerombolásában is. Mint az itáliai hendecasyllabo vagy az angol jambikus verssor. Van-e a magyar költészettörténetnek formális tengelye?

Amikor az irodalom formális emlékezetéről beszélek, a nyelv emlékezetére gondolok elsősorban, és nem valamely *formává szilárdult* alakzatok mintegy kötelező továbbvitelére. A nyelvet illetően pedig nem holmi citatológiára, és nem a pastiche, a *seconde main* irodalmára (bár persze ezek is számba jönnek). Hanem arra gondolok, hogy van az emlékezetnek az intertextualitásnál mélyebb rétege is.

Igen, meglehetősen régi költészettörténeti példákkal hozakodtam elő, ezért joggal kérdezhetnék meg, mi közük ezeknek a jelen állapotokhoz? Csak annyi, hogy véleményem szerint a helyzet napjainkra jottányit (iótányit) sem változott: diszkontinuitás, törések, repedések, szakadások, meg-megismétlődő újakezdések mindenütt, a »minden lehet« formális könnyelműségének terepén, a folyamatos elkülönülések költészete.

De nézzük meg a fordítottját, a 3. tézis ellentétét, a felejtésellenességet is, azt a tézist, amely szerint *csak az emlékezet van, csak a hagyományok léteznek!* Mindenekelőtt kezdjük azzal, hogy egy ideje ismét világosan tapasztalható a formális költészettörténeti hagyományok privatizálásának vágya, az emlékezet öröme, a hagyományok mámora. E vágyat a legtisztábban egyrészt a tradicionalista alapállású intertextualizáló szövegek mutatják, másrészt a fiktív múltak teremtésének gyakorlata a feltűnő (Psyché, Lázár René Sándor, Ambroise de Saint-Amour és társaik). *A bármikor használt szó cipeli magával önnön történeteit, rím a rímtörténetét, műfaj a műfajét, verskezdet a felütését. A költészetnek akkor is van formális emlékezete, ha éppen nem emlékezni, hanem felejtetni akar.*

Mi kell ahhoz, hogy ez az emlékezés a költészet motorjává váljék? A válaszfélét a következőkben tudom most megadni:

Mindenekelőtt könyörtelenül dezideologizálni kell a hagyomány szót, és következetesen többes számban kell használni, azaz tudomásul kell venni az emlékező nyelv végtelen bonyolultságú rétegzettségét, sokaságát éppúgy, mint azoknak a nyelveknek a sokaságát, amire visszaemlékezik. Fel kell számolni az egyirányú kontinuitás démonát (ez nem egy démon, hanem *kettő!*), a múlt-jelen (régimai) dichotómiát, igen, fel kell adni a költészettörténet lineáris szemléletét, hogy eltűnjenek az »előfutárok«, a »kiteljesítők«, és az »utódok«, az »örökösök«, »a hagyomány hiteles őrizői«, helyébe állítva az irodalom kaleidoszkopikus szemléletét.

Ahhoz, hogy tudjuk, milyen »a múlt jelenként szemlélt költészete«, háromnál jóval több veréb kellene, nem a Tandori Dezső, hanem a Weöres Sándor kalitkájából, s ahhoz, hogy

tudjuk, milyen »a jelen múltként szemlélt költészete«, egy olyan kritikai gyakorlat, amely állandóan történeti dimenziókba ágyazza a jelen költői produktumait.

S nekünk, a költészettörténet tanulmányozóinak a jelen állapotokat illetően le kellene írunk és el kellene különítenünk a poétikai konzervativizmus, a tradicionalizmus és az archaizmus fogalmát, úgy, hogy közben ezeket lehetőleg teljesen megtisztítjuk mindenféle értéktartalomtól. És meg kellene kísérelni az emlékezet nyelvi működésének megragadását, a formák emlékezetének alakulását. No meg az amnézia működését is.

Ha akarom, a hagyományok eltűntek, egyszerűen nincsenek. Je me souviens des jours anciens et je pleure.

A hagyományok egyszerűen csak léteznek. Je me souviens